

Jókai Mór életrajzai

FRIED ISTVÁN

Annyi esze azonban már van a fantáziának, hogy saját szárnyain kívül felhasználja a rendelkezésre álló gőzerőt, sőt a hol meredek az út, az öszvér hátára sem átal felülni.

(Jókai önmagáról)¹

Az írás e művésze és bűvésze nemcsak olvasni tanította meg népét, hanem írni is. Nincs magyar író, aki ne volna neki adósa és tanítványa.

(Kosztolányi Dezső: *Jókai*)²

Nem meglepő, hogy Jókai – fokozatosan kiöregedvén a közéletből – egyre több elbeszélői és regényírói teret szentel életének;³ az emlékezések meglehetősen változatos formáival él: az események újragondolása, -rendezése mellett a szöveg- és dal(lam) emlékek intenzív jelenléte olykor kijelöli egy-egy mű haladási irányát, figyelmeztet, mely történések, szövegek, dal(lam)ok alkotják egy-egy prózai alkotás forrását. Egyben kétségbevonhatatlanná teszik, hogy (Arany Jánoshoz hasonlóan) mennyire mélyen foglalkoztatja a 18. századnak, az 1800-as, 1810–20-as éveknek félnépi, közköltészeti irodalma, ponyvára került prózája.⁴ Mindennek maga Jókai (ön)életrajzi háttérrel festi föl, mely háttérből családörténet is kibontakozik.

¹ *A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története*, Révai testvérek, Budapest, 1898, 149.

² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Jókai* = Uő., *Látjátok feleim*, s. a. r. RÉZ Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1976, 206.

³ Összegyűjtve a *Hátrahagyott művek* két kötetében: JÓKAI MÓR, *Az én életem regénye*, Révai, Budapest, 1912.; Uő., *Emlékeimből*, Révai, Budapest, 1912. Korábbi önértelmezések/vallomások: TÓDOR Ildikó, *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1849–1905. Személyi rész*, II., Akadémiai, Budapest, 1997, 23–71.

⁴ GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, MTA, Budapest, 1941. sűrűn említi, mint nyúl vissza 18. századi, 19. század eleji anyagokhoz Jókai, aki bőven merít a kuruc költészetből, a 18. századi anekdotagyűjteményekből, nép- és műdalokból, szólásokból, babonákból. GULYÁS József, *Jókai és a népdalok*, Ethnographia 1925, 133–148.; Uő., *Jókai és a műdalok* = Uő., *Forgácsok*, Fischer Nyomda, Sárospatak, 1926, 23–27.; SZENDREY Zsigmond, *Népbabonák Jókai műveiben*, Ethnographia 1925, 115–127. Csokonai előadásmódját veszi mintának Jókai a *Rab Ráby* fejezetcímeinek, mottóinak archaizálásakor: TOMPA József, *Jókai és Csokonai stílusbeli kapcsolata*, Magyar Nyelv 1951, 12–24. Jókai elbeszéléseinek, regényeinek gyakori tárgya II. Rákóczi Ferencnek és fiainak kora, majd a *neoacquistica commissio* ideje, foglalkoztatja Hatvani István „mondaköre”, a két Trenck. Arany János hasonló érdeklődéséről vö. BARTA János, *Arany János és a XVIII. század. Adalék Arany János irodalomszemléletéhez* = Uő., *Klasszikusok nyomában. Esztétikai és irodalmi tanulmányok*, Akadémiai, Budapest, 1976, 232–262. Petőfi a régi jó öreg Gvadányi mellett tudott a pestiek olvasmányairól, Szigvárról és Kártigámról, mint azt *Kedves vendégek* című verse elárulja. A Jókai-centenárium alkalmából a néprajzi kutatás fölmérte Jókai és a népköltészet viszonyát: SOLYMOSY Sándor, *Jókai és a magyar nép*, Ethnographia 1925, 1–15. Számottévő jelentőséget tulajdonított Jókay József jóízű adomázásainak, mesemondásának a Szalonnavárról, Hüvelyicsik Palkórról, Sármany királyról, hivatkozik Beöthy Zsoltra, ki szerint Pulay Mária „kifoghatatlan elbeszélő” volt. Az első regény, a *Hétköznapok* mottóként és a főszövegben mintegy

A nála szüksézávan fölvezolt, „novellisztikus” családi szövegemlékekhez aztán cáfoló-erősítő kutatásképpen adja közre Eötvös Károly (szintén részben családi hagyományokból eredeztetve) a Jókai-család messzi múltba visszanyúló történetét,⁵ egyben e család összességét más Komárom megyei családokkal, birtokszerzés és birtokfelosztódás történeti sorát, hogy eljusson Jókay Józsefhez, írónk édesapjához, akitől nemcsak irodalom- és színházszeretetét örökölte, nem pusztán íráskészséget fokozta életművé, hanem képzőművészeti tehetségét, valamint érdeklődését is a följobb már említett közköltészet, ponyvára jutó próza és az anekdoták iránt. Jókai írói természetének ezek a sajátságai nem maradtak rejtve kutatói előtt, anekdotagyűjtése is részben korábbi, 18. századi nyomokon haladt. Feltehetőleg számottévő haszonnal járhat, ha ezúttal kissé alaposabban tekintünk olyan szövegcsoportokra, amelyek fel-felbukkannak a Jókai-művekben, olykor a korfestés igényével, máskor a maga szövegélményeinek egy műbe csempészésekor. Eddig kevesebbet méltatott (ön)életrajzi indíttatású anekdotanovellákba rejtve szintén feltárul a kultúra (olvasmány) meghatározott rétegének beilleszkedési módja.

Kiváltképpen a II. József uralkodásának évtizedében játszódó regény, a *Rab Ráby*⁶ hozza az említett szövegemlékeket, nem egyszer utalásképpen, ilyen módon a cselekmény egy rétegének értelmezését elősegítve, más esetben a nála szokásos módon meglehetősen szabadon kezelt történeti adatokat, helyzeteket alátámasztandó. Nem pusztán a fejezetcímek, mottók játékos archaizálása vezet vissza Csokonaihoz és a nyelvilag megjeleníthető 18. század nemesi törvénykezésének, „önkormányzati” vonatkozásainak világába, hanem a regényben a különféle szociolektusok szembeesítése is. S bár Mikszáth óta⁷ a (kissé vagy nem oly kissé?) erőszakolt betyártörténetek (Gyöngyöm Miskáé, Villám Pistáé) beépítése elbeszélői hibaként könyvelődik, valójában a betyárromantika foszlik szét azáltal, hogy mind Gyöngyöm Miska, mind Villám Pista lelepleződik, nemcsak azt tudjuk meg, kik miként vállalták, korántsem kényszerből, a betyár-„szerepet”, mert a szereplők provokatív szerepet játszanak; hanem Villám Pista (azaz Fruzsina, a kikapós menyecske, kétes hűségű feleség, családott nő) jelenete Rábyval a korban meglehetősen felháborodást kelthetett volna, ha feltehetőleg nem romantizáló kalandregényi betétként olvasták volna, mert így is lehetett (volna), meg tragikomikus jelenetként: ugyanis Fruzsina a betyár jelmezében, a női ruhában erőszakkal megszóktetett Ráby nőként felöltözve találkoznak, a nemi háttárlépés (bármily visszafogottan) többféle olvasási stratégiának engedelmeskedhet. Visszatérve azonban a közköltészeti-ponyvaprózai, „kortársi” vonatkozásokra, nemcsak a Jókainál több változatban előkerülő betyártörténetek „torzulnak” el, hanem a betyártörténetek a cselekmény fontos építőkövei lesznek, elhallgatott részletekre

38 népdalt, továbbá megannyi szólást és babonát közöl. Gulyás József táblázatos kimutatása szerint nem mindegyik népdal van meg Erdélyi Jánosnak szintén 1846-ban kiadott *Népdalok és mondák* kötetében.

⁵ EÖTVÖS Károly, *A Jókay-nemzetség*, Révai, Budapest, é. n.

⁶ JÓKAI MÓR, *Rab Ráby* (1879), s. a. r. KOVÁCS Győző – NAGY Miklós, Akadémiai, Budapest, 1966.

⁷ MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora*, II., Révai, Budapest, 1907, 171–173, a rajongás és elhatárolódás kettős jegyében készült.

derül fény, szereplői kibeszélésekre, a félreértés-technika destruáló erejére nemkülönben. S bár „betét”-ként is fölfoghatók ezek a jelenetek, valójában több mindent lepleznek le, mint „misztifikálnak”. Először is azt, hogy a két betyárnak mutatkozó személy egyáltalában nem népi alak, hanem a népi alaknak vélt figura (főleg a „külsőségek” imitációja, amely imitációt azok, akik áldozatai (akiket kirabolnak), igazi betyárokkal való kalandnak hisznek, bizonyára a szóbeszédet vagy valamely olvasmányt fölidézzvén. És csak mellékesen jegyzem meg, hogy Jókai „nótája” is ebből körből származik (Kocsmárosné, nekünk halat süssék kend...), mely több ízben regisztrált nóta a *Sárga rózsa*ban⁸ is helyet kap, és ugyancsak, bár nem egészen mellékesen, ebben a sokak által joggal dicséret elbeszélésben szinte annyiszor fakadnak dalra a szereplők, mint egy népszínműben, mely Jókaitól egyáltalában nem volt idegen. Nevéhez több népszínmű fűződik, illetőleg nem egy művéből készült népszínmű. A *Rab Ráby*ban akár „népszínmű”-közelinek minősíthetnők egyik-másik betyárjelenetet (természetesen nem mindegyiket), mely annak ellenére, hogy a regény cselekményének idejében még nem formálódott meg ez a műfaj (az 1840-es esztendőkből már első virágzását élte), a regény írásakor nem hatott korszerűtlennek olyan dalok beiktatása, amelyekhez hasonlók bekerültek a népszínművekbe, illetőleg amelyekhez hasonlókat a népszínmű népszerűsített. A *Rab Ráby*nak mindjárt az elején említődik a *Tudós Palóc*, egy osztrák mintára készült humoros (mondjuk azt, hogy) folytatásos regény, Gaál György alkotása, mely igen olvasottnak volt mondható, s amelynek folytatását igényelte az olvasóközönség, miután Gaál pályát módosított. A folytatásra vállalkozó Verseyhy Ferencnek azonban nem sikerült életben tartania vállalkozását.⁹ Később önidézetnek felfogható utalás jelzi a kort: Hatvani professzor, a magyar Faust történetét Arany Jánostól és Jókaitól egyként ismerjük, anekdotafüzérként, elbeszélésként foglalkoztatta Jókait, a 18. században élt debreceni fizikus professzor történeteinek 19. századi több változata.¹⁰ A következő részletből egy olyan regény címe és jellemző elbeszélői módszere kerül elénk, amely a Jókai-család életében is szerephez jut, családi hagyományként élte túl sok-sok évtizeddel első megjelenésének esztendejét, hogy aztán az idős Jókai egy írásában újra említődjék. Itt most csak idézem a *Rab*

⁸ JÓKAI MÓR, *Aki a szívét a homlokán hordja* (1886). *Sárga rózsa* (1893), s. a. r. VÉGH Ferenc – SÁNDOR István, Akadémiai, Budapest, 1988, 132.

⁹ *Briefe eines Eipeldauers an seinen Herrn Vettern in Kakran über d'Wienerstadt*, Rehm, Wien, 1785–1797; *Briefe der wiederaufgelebten Eipeldauers*, Rehm, Wien, 1799–1801; *Briefe des jungen Eipeldauers*, Rehm, Wien, 1802–1813; *A tudós Palótz avagy Furkát Tamásnak Mónosbélbe lakó sógor-urához írt levelei*, Buda, 1803–1804. Részletesebben: GYÖRGY, I. m., 328–329., 338–339.; FRIED István, *Verseyhy Ferenc prózafordulata = In memoriam Verseyhy Ferenc 5. Emlékkönyv*, szerk., előszó SZURMAY Ernő, Szolnok, Verseyhy Ferenc Társaság, 1988, 10–19.

¹⁰ Jókai közreadta adomaként a Hatvanihoz fűződő történeteket, kötetben: JÓKAI MÓR, *Nevezetes férfiak adomái = Uő., A magyar nép adomái*, Heckenast, Pest, 1856, 27–42.; ír róluk az *És mégis mozog a földben* a csittvári krónika összefüggésében, az *Osztrák–Magyar Monarchia* megfelelő kötetének Debrecen-fejezetében is helyet kap. A *magyar Faust* címmel a Kisfaludy Társaságban olvassa föl 1871. február 12-én: *A Kisfaludy Társaság Évlapjai* (6) 1870/71., 140–162. Újabbán, kitérve egy 1852-es közlésre: DOMOKOS Mariann, *Jókai Mór népmeséinek helye a magyar mesekutatás történetében = Jókai & Jókai. Tanulmányok. A 2012. május 4–5-én, Balatonfüreden tartott konferencia előadásainak szerkesztett változata*, szerk. HANSÁGI Ágnes – HERMANN Zoltán, L'Harmattan, Budapest, 2013, 117–134. Vö. még *A magyar anekdotakincs*, II., gyűjt. és magyarázta TÓTH Béla, Singer és Wolfner, Budapest, é. n., 22–23.

*Ráby*ból a megfelelő passzust, hogy utóbb visszatérjek rá, s láttassam: „önéletrajz”, félnépi hagyomány, memória és fantázia összejátszásából miként kerekedik írói „magán”-történet: „De bizony, ha olyan fantáziája lett volna is, mint az *Erbia* szerzőjének (akínél sohasem tudta az ember, hogy melyik halott fog a következő lapon feltámadni), még akkor sem találta volna ki, hogy mi vár órá odahaza”. Az idézetben az 1805-ben megjelentetett regényre¹¹ visszautalás zárójelbe van téve, s olyan cselekményes szituáció által prezentálva, mely némi olvasói ismeretet feltételez. Az időben mintegy másfél évtizedes eltérés (tehát egymástól nem oly távoli a két idősik): az *Erbia* megjelenése és a Jókai-történetbe bejutása közötti feszültségét, azaz komikumát egy „valóságos”-nak sugallt helyzet és egy népszerű olvasmányból vett epizód együvé gondolása okozza. A meglepetésszerű, a jelen regényben bekövetkező fordulat és az *Erbia* ismétlődő, a Jókai-olvasók számára feltehetőleg már a komikumba átcsapó, álpátoszt sem nélkülöző érzelmes jelenetei a regényi létezésük egymással össze nem férő történésdarabkái, melyek elidegenítő potenciálja jelentékeny lehet azoknak, akik mindkét művet olvasták (s minthogy az *Erbia* négy kiadása jelentős számban forgott közkézben, bizonyára akadtak ilyenek is).¹² Megkockáztatható, hogy az *Erbia* és a *Tudós Palóc* első olvasói ugyanabból a körből kerültek ki, hozzájuk számíthatjuk a *Rab Ráby*ban újra felbukkanó Klimius Miklóst, mellyel több Jókai-regényben találkozunk, és amely Jókai megmaradt könyvtárában¹³ is föllelhető. A hivatkozásokat színezi egyfelől a *Broschürenflut* emlegetése, a II. József biztosította sajtószabadsággal éltek és visszaéltek a pamfletek (nem egyszer álneves vagy névtelen) szerzői, német és magyar nyelvű, kiadott és kézíratos, prózai és verses változatok egyaránt vitatták és méltatták az uralkodó rendeleteit és tevékenységét. A magyar nemesi ellenállásnak kedvelt műfaja volt a pamflet. Másfelől viszont a trónra lépő II. Lipót ezt a „fegyvert” fordította vissza, Leopold Alois Hoffmann *Babelje*, *Ninivéje* a magyar nemesi ellenállás megtörésére terjeszti németül e nemesség rosszhírét, melyre ugyan a regény említette *Antininive* válaszolt, a brosúrafolyam efféle beiktatása (még ha Hoffmann nem II. József sugalmazására írt) érzékeltet valamit a korszak sajtójának izgatottságából. S ha német nyelven is, hangvételében, modalitásában nemigen különbözik a lentebb stílusban fogalmazott pamfletektől. A nemesi törvénykezés, jogszolgáltatás, ítélezés bemutatása a *Rab Ráby*ban összefüggésbe kerül annak az életmódnak, mentalitásnak hihetetlen élességű rajzával, amelyet Jókai akár Csokonainál, Kazinczynál, Berzsenyinnél (s ha megjelent volna: Bessenyeinél) olvashatott. Annál is inkább ide vezethetők vissza forrásai (ha természetesen regényét elsősorban Ráby Mátyás emlékirata alapján alkotta meg; a Jókai-regény értelmezését nem befolyásolja, hogy a kutatás feltárta Ráby személyiségének sötétebb oldalait, feljelentéseinek olykori megalapozatlanságát),¹⁴ Csokonai életművéhez személyes elkötelezettségei fűzték, apja Csokonai-

¹¹ PÁLFFY Sámuel, *Erbia*, Kiss Ny., Pest, 1805.

¹² GYÖRGY, I. m., 351–353. Széll Farkas: „Jaj néked Abules, megölted Agétást.” *Magyar Nyelv* 1909, 322–323.

¹³ „Egy ember, akit még eddig nem ismertünk.” *A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa*. Könyvtár, szerk. E. CSORBA Csilla, PIM, Budapest, 2006, 61.

¹⁴ Máig a legalaposabban: HAJDÚ Lajos, *Forradalmár vagy szerencselovag? Nyomozói jelentés a Ráby-ügyről*, Magvető, Budapest, 1984.

másolóként, -illusztrátorként van számon tartva;¹⁵ Kazinczy Jókai két színművének is hőse lett, a nemesség „színpártolásá”-ról apósa, Benke József visszaemlékezéseiből értesülhetett. Az *És mégis mozog a föld* csittvári krónikája nemcsak Csokonai-verset tartalmaz, hanem névtelen, a nemességet szigorúan bírálót is. A debreceni diákirodalom szövegeinek közreadói ugyan vitatják, hogy Jókai közvetlenül ismerte volna a kollégiumi költészetet, de az alább idézendő mondat eltérít a filológiai okvetetlenkedéstől: „Jókai idealizált Csittvári krónikája sohasem létezett, noha a diákgyűjtemények lapjain csakugyan ott található jóformán mindaz, amit írónk idéz.”¹⁶ S ez utóbbi tűnik lényegesebbnek: közvetve vagy közvetlenül, apja hagyatékából vagy máshonnan Jókai ismerte a Csokonai-versek egy részét, az ál-Csokonai-versek közül néhányat, a rímkovács Kovács József verseit;¹⁷ a *Rab Ráby*-ból tudjuk meg, hogy Ráby nagybátyja szerint „ennél még Gyöngyösiben sem olvasott furcsább históriát.” A regényben énekelt dalok közül itt pusztán a *Szent Dávidné zsoldárából* emelek ki egyet: „Uram, büntesd meg a hagymát...” – annak bizonyosságaképpen, hogy Arany Jánossal párhuzamosan mily sokfélé, sokszor merített abból a szöveg- és dallamkincséből, amely a 19. század második felében, az erőteljesen meginduló folklorisztikai kutatások, szövegkiadások ellenére, az „elit” irodalom mögé szorulni látszott, s mely a „szimbolista élmény” magyar alakulása periódusában kevés esélyre számíthatott a „művelt” olvasók részéről a befogadásra és értékelésre; s amely a népszínművek révén terjedt (Jókai kivette ebből a részét), míg a népszínműveket ki nem szorította az operett. A ponyvanyomtatványok sem vehették föl a versenyt az „irodalom”-mal, de népszerűségüket nem helyes vitatni, méltányosabb értékelésük várat magára, többek a magyar regény „előzményei”-nél. Mint ahogy Jókai gyűjtötte, kiadta, felhasználta anekdoták is gyanúba kerültek, Tóth Béla hatkötetes munkája szolgált igazságot, és jelentet meg olyan anekdotákat, amelyek akár Jókai regényeiből is visszaköszönnek. A *Rab Ráby* példája ebben a dolgozatban jelzés, miképpen integrálódik a magyar felvilágosodás „drámá”-jába egy a felvilágosodás elitárius gondolkodásától idegen „műnem”, a „népszabadság” (Tárhalmly ekként nevezi meg II. József és Ráby célját) ideája szemben áll (Tárhalmly szépítő megfogalmazásában) „egy szép, nemes, dicsőséges magyar nemzet”-rel. E leegyszerűsítés mögött többszörös ellentmondás rejtezik: ez utóbbinak képviselői a velejéig korrupt, a népet szó szerint kizsákmányoló, céljuk érdekében minden aljas eszközt bevető nemesek (kiknek e regényben nem olvasmányai az említett alkotások, de kik műveltségi színvonal a elitárius szemlélet alapján párosíthatóvá válik a félnépi olvasmányokéval), míg Rábynak (és az őt megbízó uralkodónak) eszményi elgondolásai a legkevésbé sem törődnek a történeti (és nemzeti) hagyományokkal, azzal a nem érvényesülő, eltorzított, de Tárhalmlytól nem kevesebb idealizmussal megnevezett „nemzeti” tényezővel, amelynek reformálásán dolgoznak. Az a bizonyos félnépi, közköltészeti, prózai örökség, amely a regénybe applikálódik, beszédes módon

¹⁵ VARGHA Balázs, *Jókay József illusztrált másolata Csokonai két színdarabjáról*, ItK 1955, 428–435.

¹⁶ BÁN Imre – JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Akadémiai, Budapest, 1964, 6., 9.

¹⁷ JÓKAY József, *Kovács József poéta emlékezete*, OSZK Kt., Quart. Hung. 753.; *Helikoni virágok*, uo. Oct. Hung. 695.

az elbeszélő közvetítésével, mint láttuk, olykor hasonlatképpen, lesz része a narrációnak: ellentétbe kerül azzal, amit megvilágítani törekszik, s a hangsúlyozottan fikatív elbeszélő (akitől feltehetőleg az említett archaizáló fejezetcímek-mottók származnak) nyelvi jellemzésre veti be, a szélesebben értett korjellemzés céljára. Egyben azt demonstrálandó, hogy a *Rab Ráby* megjelenésének esztendejében miként vetíthető ki a korszak panorámája; a Szentendrétől Pesten át Bécsig ívelő cselekmény a megyei, társasági, hivatali, magánéleti történések rétegződésének elbeszélése során hogyan és mikor tér ki a „populáris” szöveg és dal(lam)emlékekre.

Ezek után térek rá az apai örökségre, mely Jókai több írásában merül föl. Nem eléggé foglalkozott a kutatás azzal, hogy az apa nemcsak olvasója volt a Tudományos Gyűjteménynek, hanem munkatársa is, 1819-ben beszámolt Kilényi Dávid társulatának komáromi vendéggjátékáról, írásából azért idézek, hogy képszerűsége törről előadásmódját érzékeltessem: „Láng, a kinek reménységgel tellyes Hajója 1797-ik Esztendőtől fogva úszkál, a Nagy Lelkű Hazafiak pártfogásának Vitorlája alatt kibotsátva a Dramaturgia szélveszes, és eleinten iszonyú s tsak nem győzhetetleneknek látszott habokkal tornyozott és már (Hálá az Egeknek) tsillapodásra tért Tengerén”.¹⁸ Az ügyvédként, küzdelmes ifjúság után, karriert épített Jókay József inszurrekciós szerepléséről bőséges információnk van, emlékiratából a Vasárnapi Ujságban tett közzé részleteket Hegedűs Lóránt.¹⁹ Jókai már csak apja emléke miatt igyekezett rehabilitálni (regényben *A névtelen várban*) a sokat (és nemcsak Petőfitől) kigúnyolt, támadott inszurrekciót. Itt megismétlem, hogy Jókay József szellemi hagyatéka sem volt jelentéktelen, Jókai műveinek forrásai között a Tudományos Gyűjteményen kívül, a Felső Magyar Országai Minerva meg a Hasznos Mulatságok néhány száma, közleménye is megnevezhető. Az Üstökösben közölt travesztiáihoz²⁰ talán nem fölösleges odagondolni, hogy apja közvetítésével a travesztált *Aeneishez* (a Szalkay Antal készítette fordításban) hozzájuthatott. Jókai úgy gondol vissza a családi együttlétekre, hogy ott mesék is elhangzottak, Csalóka Péterről hallhatott többek között meg egy közelebről meg nem nevezett, csak címe után ismert a jövőmondó cigányasszonytól.²¹ Ez utóbbiról feltételezem, hogy a hasonló című, anekdotikus novella forrása, azé az

¹⁸ Ásvay JÓKAY József, *Jelenségek*, Tudományos Gyűjtemény 1819/12., 122–123.

¹⁹ HEGEDŰS Loránt, *Jókay atyja. Jókay József 1781–1837. naplójából*, Vasárnapi Ujság 1899/20–21., 327–331., 342–344. Az 1809. április 28. és 1810. január 15. közötti eseményekről számol be. Vö. még: JÓKAI MÓR, *A magyar insurrectio emlékszóbra (1897) = Uő., Emlékeimből, 275–278.* („Őseim mind magyar nemesek voltak, s apám is, ott harcolt a győri csatáért, mint tiszte a fölkelő seregnek.” Jókai ismerte, idézte az inszurrekciót gúnyoló nótákat és anekdotákat.)

²⁰ FRIED István, *Szövegek érintkezése a komikai térben. Jókai Mór verses travesztiái*, ItK 2016, 31–46.

²¹ Jókai terjedelmesebb önéletrajzait az alábbi címeken közölte (a már idézettekén túl) a jubileumi kiadás 100. kötete: *Jókai a maga irodalmi munkásságáról* (korábban: *Negyven év visszhangja*, 1883), *Önéletrásaim (Tíz évvel később)*, 118–133., 134–154. Gyulai Pál egy hasonló tárgyú, Beöthy Zsolt válogatta korábbi kötet ürügyén szükségesnek tartja, hogy Jókai halála évében elmarasztalja az író pontatlanságai miatt, „ferdítés”-nek minősítve néhány szituáció rajzát. Elismeri, hogy Jókai „nagy termékenység”-ű szerző, aki rendelkezik „az elbeszélés kitűnő adomány”-ával, ám „nem igen hagyott hátra remekműveket”-et, „regényei nem tartoznak az európai irodalom remekei közé.” *Beöthy Zsolt eltúlozza Jókai jelentőségét*, Budapest Szemle 1904, 119. k., 332. sz., 458–451. Talán ez lehet annak oka, hogy az említett önéletrajzi kötet műfajjelöléssel él: Az én életem regénye, mivel a regény nem azonos a dokumentum érvényességű kötetel, így nem megrobandó a szelektív emlékezet, a múlt némi átrendezése.

írásé, amellyel Jókai 1901. újsztendejére meglepte magát (a Magyar Nemzet 1901. évi 1. számában közölve azt első ízben; erre vissza kell még térnem).²² Az anyai olvasmányok közé sorolódik a *Rab Ráby*ból már megismert *Erbia*, melynek hírnevéssé lett szerzője, Pálffy Sámuel belépett (az emlékezés szerint) a Jókai-család történetébe. Előbb azonban érdemesnek tűnik egy pillantást vetni erre a családtörténetre, mivel a szakirodalomból kitetszhet, miként hálózák be a Jókaiak a környéki, megyei családokkal való összeházasodás révén egy kisebb régió területét, világát, másfelől a meggazdagodás, kisebb területre szorulás egymást váltó történetében újabb meg újabb történetek születnek, melyek nyomai a Jókai-művekben, -visszaemlékezésekben lelhetők meg (ilyen például a családi címer története). A kutatás²³ meg az emlékezés Jókai I. Mihályig ér el (1616?–1690), őt egyenes ágon három Sámuel keresztnévű Jókai követi, a sorrendben III. Sámuel (1749–1828) születik írónk apja, József (1781–1837), aki 1819-ben lesz tőkepénzessé, 1826-ban már saját házában lakik, a „sziget”-en (írónk kedves helyén, *A tengerszemű hölgy* első fejezeteiben megírt környezetben) ugyancsak birtokosa egy kertnek. Az ősök közül II. Sámuel árul el némi költői tehetséget, 1734-ből való egy alkalmi verse, az iskolai versgyakorlatok szintjén, talán valamivel afölött. Az ősök közül Jókay Zsuzsanna, a hagyományok szerint, kötetnyi verset vetett papírra, ám ezek ma már nem találhatóak. A komáromi hagyományhoz természetesen az „arany ember” története is hozzá tartozott. Miután leszerelt Jókay József, gondolhatott családalapításra. A Banán 1790-ben született Pulay Máriát vette feleségül, ennek története Jókai regényes átköltésében említett anekdotanovellájában olvasható. Házasságukból hat gyermek született, 1814-ben Károly, 1817-ben Eszter, az ő férje lesz a gyermek Jókai Mór életében fontos szerepet betöltő Vály Ferenc, azután két gyermekük, mindkettőt Lajos névre keresztelték, fiatalon meghaltak, végül 1825-ben Mór, aki önéletírásában az alábbiak szerint összegezte munkamódszerét: „Igaz, hogy ez a közremunkálás csak olyan, mint mikor Liszt Ferencnek a zeneérzékét megkapta ez a népdal: »nem ettem én ma egyebet: fekete retket, kenyeret.« S csinált belőle egy nagyszabású oratóriumot. Én is csak egy erős accordot kapok meg, egy vég-katasztrófát. S ahhoz kell divinálnom a megelőző regényt.” Tömörítve azt állítja, hogy a regényíráshoz (de ideérthetjük a rövidebb, terjedelmesebb elbeszéléseket is) judicium, memória, fantázia szükségeltetik, majd hozzáteszi: „Az én tapasztalatom szerint együtt kell dolgozni mind a háromnak.”²⁴

A *Nemzeti kiadás* munkálatai szembesítették önnön életművével, így alkalma nyílt elvei érvényesülésének ellenőrzésére. Nem mehetünk el szó nélkül emellett, hogy igazán sikeres regényeit – legalábbis Jókai úgy érezte – utószóval kellett(?) magyaráznia, az *Új földesurat* a Haynau-példával meglehetősen szerencsétlenül, mindenestre nem csupán a mű megszületésének körülményeiről, néhány műhelytitkáról tájékoztatott, hanem a kései befogadást is igyekezett befolyásolni. Lényegében ennek

²² JÓKAI MÓR, *A cigányasszony jóslata* = Uő., *Túl a láthatáron*, Révai, Budapest, 1912, 119–121. Ugyanebben a kötetben olvasható *A leghátulsó pad* című anekdotás novella a szülőkéről, mint újdonsült komáromi lakosokról, az ő templomi „honfoglalásukról”. Uo., 299–302.

²³ EÖTVÖS, I. m. A szakirodalom általában Eötvös adatait veszi át.

²⁴ *A Jókai-jubileum...*, 148.

a gondolatnak jegyében járt el, mikor elbeszélésköteteit összeállította, szintén egy maga által konstruált Jókai-életrajz töredékét kísérte meg hiteles „sajáttörténet”-ként népszerűsíteni *Az én életem regénye* főcímen közölt kötet darabjaival, emlékeiből tallózva hitelesített egymással olykor csak tágabb összefüggésben hozható prózát, melynek folyamatos történetmondásként elfogadása ügyében immár az olvasó aktivitására számít.²⁵ Íróságának különös és furcsa epizódjai nem egyszer anekdotikus formát öltenek, mintegy az élőbeszéd és a társasági szólás közvetlenségével elevenítenek föl életepizódot; az elbeszélés elsősorban arra számít, hogy előadó és hallgató szorosabb közösséget alkot, nem szükségesek az értelmező kitérések, a személyi és tárgyi vonatkozások nem igénylik a beszédet (írást) megakasztó magyarázatot. *A cigányasszony jóslata*²⁶ terjedelmével, némileg sietős előadásmódjával tesz eleget e követelményeknek, annyit árul el a történetekből, amennyi a személyes és korviszonyok értéséhez feltétlenül szükséges, ugyanakkor a tágabb kontextust a népszerű irodalom alkotja, ezáltal egyszerre bonyolódnak és egyszerűsödnek a szereplői viszonyok. Minthogy a történetek mintegy másfél évtizeddel Jókai Mór születése előtt játszódnak, megnövekszik a szájhagyomány jelentősége; és mivel a jelenetek aktránsai régen nincsenek életben, azaz nem lelhetők fel tanúk, akik hitelesítenék vagy cáfolnák az elbeszélteket, problematikussá tehető a memória és a fantázia aránya; ugyanis ami az elbeszéltek során megtudható, arra nincs más bizonyíték, mint maga az elbeszélés. Pontosabban szólva: majdnem minden részlet önmagában megfelel a Jókai-családról tudható ismereteknek, kivéve egyet, amely összefügg a Jókai-történet „irodalmisságá”-val, melybe valós elemek éppen úgy becsempésződnek, mint fantasztikusak (éppen a címadást és annak következményeit illetőleg). Olyan Jókai-írás, amelynek akár a legendaképződés lehet az „üzenete”, ám mégsem minősíthető egészen tévedésnek a föltételezés, hogy a népszerű, ponyvára került regényt kiszorító, annak örökségét azonban a magáévá hasonító Jókai-életmű születése a tárgya ennek az (ön)életrajzi és ezt az (ön)életrajzot némileg anekdotásító, ám inkább a fantasztikum körébe vonó történetnek. Egy újabb fejtegetés²⁷ szerint az anekdota elbeszélői magja olyan furcsa, más szóval különös esemény, mely mind tartalmilag, mind strukturálisan bővíthető, ezenfelül az anekdotából gyakran kibontakoztatható egy igen terjedelmes életpálya, hozzáfűzhető egy különös emberi sors elő- és utótörténete. A bővítések vonatkozhatnak a karakterekre: egy alak az elbeszélte esemény révén nem a (sejtetett, megnevezett) központi tulajdonsággal azonosítódik, illetőleg személyiségként nem arra redukálódik, hanem fejlődése, társadalmi környezete, belső élete vonódik be, méghozzá igen erőteljesen. Az anekdota végül új elbeszélői kontextus része lehet, melyben

²⁵ Gyulainak igaza volna akkor, ha Jókai önéletrajzi írásait irodalomtörténeti forrásként kezelnénk, hiszen valóban számos időpontokat, pontatlanul emlékezik, fikcionált önéletrajzként (és melyik önéletrajz nem többé vagy kevésbé fikcionált?) elfogadtatni igyekszik egy átromantizált, a 19. században jellegzetesnek ható, nagy ellentététől szabdaltságot írói pályát. Jókai fikcionált énye regényhősei mellé lép.

²⁶ Egyébként egy cigányasszony jóslata meg, egy anekdota szerint Eötvös József korai halálát, illetőleg az emlékezetben úgy rögződött, hogy Eötvös József éppen a Neugebäude falainál jövendőlte meg, hogy Baththyány Lajost egy év múlva kivégzik. TÓTH, I. m., III., 96–97., 118.

²⁷ Sonja HILZINGER, *Anekdoté = Kleine literarische Formen in Einzeldarstellungen*, Reclam, Stuttgart, 2002, 7–26.

igaz történetként jut formához. Jókai-elbeszélésünk mintha ennek az igénynek tenne eleget, az inszurrekciótól a megírás-megjelenés pillanatáig hatalmas ívű elbeszélés töredékei világítódna át, melyekbe ékelődik a szerelmi vetélkedés motívuma (a történelmi eseménnyel párhuzamosan), majd az irodalom követeli ki a maga részét. Ennek a történetnek megfogalmazója emlékezésével résztvevője, tanúja, megidézője, hogy a szerencsés(?) végkifejlet kommentátoraként a maga írásának elégikus kicsengetésével zárja írását. Az elmondottakból kitetszik, hogy kb. nyolcvankét esztendő fog át az akár furcsának, különösnek minősíthető esemény, Bana, Ógyalla, Győr, Komárom a történetek helyszíne, a háttér-információnak ott a Jókai család histórikuma, melyben (mint ismeretes) a családi összefonódások jelzik, miként formálódik egy megye nemesi rokoni együttese, és melybe belefoglalódik a Pulay család története. Azon túl, hogy Ásvay Jókai József és Pulay Mária házasságából szövődik tovább a Jókai-család története, immár a Pulay-hagyományt is továbbörökítve (eszerint az egyik Pulay-ös II. Rákóczi Ferenc titkáráként szolgált), a családi összefonódások természetesen bonyolódnak, a Jókai-család rokonságba került a Konkoly Thege családdal, Pulay Zsófia (az idősebbik Pulay lány) Konkoly Thege Antalhoz ment feleségül (ó-gyallai birtokos nemes – ahogy olvassuk), „kinek unokái most is élnek és munkálkodnak a köztéren.”²⁸ Jókai-művekből értesülünk, hogy írónk számon tartotta (nemcsak a szűkebb, hanem) a tágabb családi kört, noha Pestre kerülésével, rövid ideig tartó ügyvédi munkálkodásával, majd élete végéig gyakorolt írói, szerkesztői hivatásának eleget téve kiszakadt a megyei (nemesi) életből, amelynek birtokosi életformáját anyja, majd Károly bátyja megtartotta. A Jókay–Pulay-házasság története azonban egyszerű is volt, összetett is volt. Hangulati alapozóul nemcsak a fejedelmi titkár emlékezete szolgál, mely által „történelmi” dimenziót kap egy magántörténet (amely a hírnevessé lett író miatt köztörténet is), hanem mondóka vagy „népdal”-alapot is kínál. Hogy beléphessünk a Pulay-történetbe, a két leány házasságába, felidéződik: „Böny, Bana, Bábolna, / Szép leányoknak kápolna.” Mielőtt Mária válna a hősnővé, amúgy odavetve említődik „a napóleoni nagy hadjárat”. Egyelőre megfelelnek róla az elbeszélő Mária történetének kedvéért. Ti. Máriának (a megyei nemesi ifjak köréből) kérői akadtak, „azok között volt egy híres, nevezetes ember: az *Erbia* szerzője. Híres ember már akkor: most már elfeledték; még a neve sincs fölemlítve a magyar irodalom történetében. Pedig de nagyon olvasták hajdan ezt a regényt.”

A magyar filológiai kutatás azonban kiásta a feledésből Pálffy Sámuel könyvét, aztán György Lajos beiktatta a magyar regény „előzményei” közé, szorgosan összeszedve, amit a műről tudni lehet, beleértve utóéletét. Minden bizonnyal ő az első, aki a *Rab Ráby*-ban megtalálta a hivatkozást.²⁹ Pálffy maga a megye birtokos nemesei közé tartozott, a család nemességének első bizonyítéka az 1688-as irat nemességéről

²⁸ A 19. század második felében országos hírnévre tett szert a csillagász rokon Konkoly Thege Miklós, képviselőként működött Konkoly Thege Pál és fia Miklós, Pulay Kornél (unokaöcs) komáromi polgármester, majd képviselő lett. Ez utóbbról megemlékezik VÁLI Mari, *Emlékeim Jókai Mórról*, s. a. r. LUKÁCSY Sándor, Szépirodalmi, Budapest, 1955, 334. A százkötetes nemzeti kiadás előfizetőinek sorában leljük Konkoly Thege Bélát és Lajost, valamint Pulay Gézát. A *Jókai-jubileum...*

²⁹ Az első ízben Heinrich Gusztáv foglalkozott Pálffy Sámuel regényeivel: *Erbia és Zomilla*, EPHK 1901, 787–799. E dolgozat néhány adatát helyesbítette SZÉLL, i. h., a kutatásokat összegezte: GYÖRGY, I. m.

(kömlödi lakosok voltak), nagyapja az 1754/55-i összeírás szerint van felvéve a Komárom megyei nemesek közé, apja ugyaninnen kap nemesi bizonyítványt. Megtudjuk Pálffy Sámuelről, hogy „nagy szerepet vitt a vármegyei életben a XIX. század első éveiben. A napóleoni háborúkat végig harcolta. Ügyvédi gyakorlatot is folytatott és táblabíró is volt”³⁰ (akár Jókay József). Amit Jókai Mór az *Erbia* sikeréről írt, igazolható, mint ahogy az általa idézett mondás („jaj neked Abules, megölted Agétást”) föllelhető az 1805-ös kiadás 212. lapján, Abules monológjában. Jókai a továbbiakban idézi a „bús zsolozsmát”: „Oh nagy egek, rátok apellálok, / Hogyha még nagyobb kínra találok, / Összeroncolt tagjai testemnek / Lesznek bizonyági szerelmemnek.” Egy kilenc versszakból álló betétdalról van szó, melynek elterjedtségét igazolja, hogy mind a sárospataki dalgyűjtemény mindkét kiadásában viszont látjuk, mind Kecskeméthy Csapó Dániel füzetkéinek első kötetében.³¹ S ez arra utal, hogy az 1820-as és 1840-es évek között, talán később is, sokfelé énekelték. Jókai természetesen fejből idézett, az apró eltérések ellenére is híven: „Oh nagy Egek! rátok apellálok, / Hogyha még nagyobb kínra találok, / Ószve omlott hantyai testemnek / Lesznek áldozati szerelmemnek.” A filológiai igyekezet nem lelte forrását vagy mintáját a meglehetősen nyakatekert történetnek, a félreértések sorozatát, elképesztő kalandok egymásutánját, látszathalálók és feltámadások összebonyolítottságát cselekményként elfogadtatni kívánó regénynek. Heinrich Gusztáv Heliodorosra utalva egy *Charikleia* típusú eseményszöveget sugall,³² ezt Gyöngyösi közvetíthette (kiterőképpen: Tallérossy Zebulon egyik leánykáját nevezi Karikának, magyarosítva a Charikleiát). A regény előtt publikált, M. P.-vel jegyzett vers szerint: „Originál vagy te mind a két munkádban”: mely szerint az *Erbia* előtt Pálffynak volt egy másik (kéziratban maradt? elveszett?) műve, amely az *Erbia*-éhoz hasonló erényekkel jeleskedett. S noha az időnként fárasztó elmélkedések némi szünetet engednek az egymásra toluló, alig követhető kalandok olvasásában, akad olyan kitérés, monológ, mely figyelmet érdemel. A regény vége felé vonja le a tanulságot az egyik szereplő: „Ez a világ egy nagy Theátrum, a benne lévő emberek jádzó személyek, és egyik szerentsét, a másik szerentsétlent, egyik királyt, a másik koldust jádzik [!], s mindenki igyekszik Rolléjának meg felelni, és ha valamelyik el téveszti, azt inkább sajnálni, mintsem gyűlölni kell.” Nem Pálffy fedezte föl a világszínház gondolatát, idézett mondata az *Akárki* gondolatkörére utal vissza, már csak ezért is érdekes lehetne forrására bukkanni. A számozatlan lapú előszó egyik oldaláról idézek: „A mindeneket Lelkesítő Természet nem hagyott kötelesség nélkül egy valóságot [!] is, és így nem azt kén nézni, hogy ki mitsoda személyt jádzik, hanem azt, hogy miképpen viszi Rolléját; mert a Rang a közös Természet törvénye ahol nem szabadít fel senkit, s éppen nem ad just a szegények megvetésekre.” A kiragadott idézetek érzékeltetik a mű tendenciáját, mely tézisek a populáris irodalmat forgatók

³⁰ KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, VIII., Grill Károly, Budapest, 1914, 143–144.; *Komárom vármegye. Komárom szabad királyi város*, Országos Monografia Társaság, Budapest, [1907], 350. (*Magyarország vármegyei és városai*, szerk. Borovszky Samu.)

³¹ *Érzékeny és víg dalok gyűjteménye*, k. n., Sárospatak, 1834², 106–107.; KECSKEMÉTHY CSAPÓ Dániel, *Dalfüzérke*, I., Emich, Pest, 1846, 65–66.

³² HEINRICH, I. m.

előtt nem voltak közömbösek, mint ahogy a nem egyszer nehézkesen csengő versbetétek sem tévesztették el hatásukat – közköltészeti hangoltságuk okán a mű dacolt az ítésekkel – a Tudományos Gyűjteményben elhangzott bírálattal,³³ a magyar regénytörténet fordulataival. Ám a Jókai-családtörténet ellenpólusaként a szerző, a Jókai-regénytörténet alacsonyabb szintű előzményeként e mű szolgált. A történetben összekapcsolódik a személyes és az irodalomtörténeti; s amiként Pulay Mária Jókayt választotta, a differenciáltabb olvasóközönség hosszú távon Jókai mellett tette le voksát. A történet szerint (s itt már kétségek merülnek föl) a sikeres leánykérés esetén Pálffy befedette volna a Pulay-ház lukas tetejét; Pulayék nem voltak a megye leggazdagabbjai, de szegényei sem, itt már a fantázia működött. Emellett Pálffy ugyanúgy vitézkedett az inszurgensek között, mint Jókay József, akit egy ízben csak a szerencse mentett meg attól, hogy egy eltévedt lövedék ne ölje meg. A családtörténetet regélő Jókait azonban nem a párhuzamos életpálya érdekli, hanem a szülők regényes története. Pulay Mária és Jókay József esküvőjének dátumát ismerjük: 1812. augusztus 14.³⁴ Annak (legalábbis írásos anyagban) nincsen nyoma, hogy Pulay Mária élelmiszeres kosárkával felkereste volna a „Lóger”-ben tartózkodó vőlegényt(?), udvarlót(?), nem is igen tehetette meg ezt egy jobb házból való úrilány, hogy maga(!) útra keljen. Jókay József emlékirásában³⁵ ezt a látogatást apjának tulajdonította, bizonyára joggal; arról, hogy ismerték volna egymást a jövőző házasságok már korábban, annak éppen úgy egyelőre a Jókai-írás az egyetlen dokumentuma, mint Pálffy leánykérésének. Nem kitéréskepven, idetartozik, hogy Pálffy később elszegényedett, vagyonának romjaival Bihar megyébe költözött, második, ismert regényét (a megható című *Zomillát*, Pesten, 1824.) Rhédey Lajosnak ajánlotta. Hogy az *Erbia* mit sem veszített vonzásából, bizonyítja, hogy a címlapon kiírja: *Az Erbia szerzője*. Az a „technika”, melyet az *Erbia* tartalmaz, az érdeklődés folyamatos fenntartását szolgálja, nem pusztán az időnként beiktatott (már említett) hosszabb-rövidebb versekkel, hanem a levelekkel, a szereplői visszaemlékezésekkel, melyek két elbeszélői megnyilatkozás közé iktatódnak, biztosítják folytatás és megakasztás egyensúlyát. Pálffy valóban neves szerzőnek számított, kevésbé jó gazdálkodónak, viszont igen aktívnak a megyében. Jókay József házasságát követően tudatosan építette karrierjét, társadalmi presztízse fokozatosan emelkedett, számottévó tisztséggel bízták meg. Az árvák pénztárának kezelésével, ezzel összefüggésben szól Jókai apja megbízhatóságáról, tisztakezűségéről, jó híreről, melyet a halála után keletkezett gyanúsítás sem volt képes elhalványítani, ehhez azonban Pulay Mária erélye, tettekézsége is kellett, s erről szintén Jókaitól tudunk. Más kérdés, hogy a megyei pénzek körüli visszaélések hányszor és milyen formában témái Jókai műveinek, regényben, elbeszélésben. A családtörténeti emlékezések ehhez is jó anyagot kínáltak az íróknak.

Visszatérve *A cigányasszony jóslatára*, Jókai regényesítése a történet hiányainak kiegészítésében, esetleges ellentmondásai elegyengetésében érhető tetten. Vitathatatlan,

³³ BALOGH Sámuel, *A románokról*, Tudományos Gyűjtemény 1824/4., 90.

³⁴ Az eljegyzés 1812. június 28-án volt, 1813-ban költöztek Komáromba. Jókai Mór egyik keresztapja Beöthy Zsolt apja volt.

³⁵ HEGEDŰS, I. m.; *A Jókai-jubileum...*, 123.

hogy épít apja emlékeire, melyek elsősorban és mindenekelőtt azt mutatják meg, miként zajlott az inszurgensek behívása, csatába küldése, ellátása, visszavonulása, részvétele egy háborúban, melynek nem lehettek semmiképpen sem nyertesei, ezen belül szó esik egy eleinte tanácstalan fiatalemberről, annak a komikum határát súroló megsebesüléséről (egy bajtársával gyakorolják a bajvívást), betegségéről, megmeneküléséről az éhségtől az unalomig fogyasztott libapörkölt segítségével; de szó sincs „civil” életéről, legalábbis az ismert részletekben nincs szó arról, hogy Pulay Mária eljegyzett menyasszonya volna (más forrás sem ír erről). Az meg kifejezetten Jókai poentírozó, humorral teljes előadó-művészetére vall, hogy miközben Jókay József a seregben szolgált, Pulay Mária otthon az *Erbia*t olvassa. Miszerint Pálffy úgy van jelen, hogy nincs jelen, a könyv viszont – az elbeszélő szerint – az aggodalmak csillapítását szolgálja. Itt jegyzem meg, hogy Jókai a történetet 1809-ben játszatta, a komáromi század vitézségének azonban csak a jövőző férj a részese, Pálffy nem, ő egyfelől kosarat kapott, másfelől regényével kettős funkcióba került: a személy hírért élteti a regényírói emlékezet, illetőleg a személyes távollét helyett az *Erbia* tartós jelenlétet biztosít számára.

Az elbeszélés végső passzusában toppan be (számár vontatta kordén) „egy cigány-asszony”, aki felajánlja Pulay Máriának, hogy megjósolja jövődjét. Ismét olyan motívumra bukkanunk, mely a Jókai-regényekben már helyet kapott (például *A kis királyokban*), és egyébként sem idegen a magát fatalistának megjelenítő Jókaitól. „Fatalista vagyok – írja önmagáról –, ómenekben, predesztinációkban hiszek; a földöntúli világ, az életem túli élet, az érzékektől felfoghatatlan lények befolyása sorsunkra meggyőződés nálam.”³⁶ Mielőtt elmarasztalnánk a naivnak gondolt ábrándos mesemondót, emlékezetbe idézzük a (magyar) romantika idevágó alkotásait (többek közt a mesmerizmust prózába írókat, a vámpírtörténetek szerzőit), vagy az idős Turgenyev sejtelmes (titokzatos) elbeszéléseit, Maupassant műveit, s inkább a tapasztalati valóságon túllépő képzelőerő irodalomteremtő potenciáljára utalok.³⁷ Hadd jegyezzem meg, nem ellenvetésül, hogy noha Jókait is, akár Aranyt és másokat a 19. század második felében, foglalkoztatja a divattá váló asztaltáncoltatás, Jókainál spiritiszta szeánszok elbeszélését is megleljük, a följebb idézett „önvallomás”-sal szemben mindezeket nem egyszer ironikus kontextusba ágyazza, rámutat a manipulációs lehetőségekre. Ezúttal, *A cigányasszony jóslatában*, ellenkezőképpen jár el, „Mária meg akarta tréfálni a jósnőt”, de a cigányasszony átlát a tréfán, megnevezi Mária helyzetét: „leány vagy te még, vőlegényedre vársz.” S mindezt összefüggésbe hozza fiziológiai jellemzővel, „más az asszony szeme”. Mária azonban továbbjátsszik: „Elvesz-e engem az, a ki ezt a könyvet csinálta?” Bevonja az irodalmat, nemcsak a párbeszédbe, hanem a várható sorstörténetbe. Ilyen előkészítés után kerül sor a tenyérjóslásra, melyből kitetszhet, Mária eltérül e „könyvtől”, mégsem menekszik tőle, a vőlegény most még „vitézkedik”, de „haza kerül”. Érdemes a jóslat teljes szövegét újraolvasni, részint azért, miképpen

³⁶ Az *Utazás egy sírdomb körül* (1887) című művében számol be rémálmaidról, majd arról, miként űzi el, mikor rákényszeríti önmagát az írásra.

³⁷ Turgenyev *Peszny torzsesztvujuscij ljubvi* (1881, *A diadalmas szerelem dala*), valamint Maupassant *La Horla* (1887) című műveire hivatkozom, de említhetném a Nodier-től Mérimée-ig ívelő francia irodalmat, továbbá E. T. A. Hoffmann kezdeményeit.

alapozza meg egy családtörténeti epizód a Jókai-pályát, részint azért, mert ez az alapozás valójában metafora, a pályakép ismeretében kibomló képesség, olyan könyvsors, melynek a jóslás beteljesülése utólag kölcsönöz hitelt, és mely a teremtést és a természetet, a termő természetet mint könyvkészítést metaforizálja: „A te völegényed mostan vitézkedik; de nem hal meg, haza kerül; hanem azért ez a könyv is megszáll téged: akárhová eldugod, kinő a földből, nagy fa lesz belőle, a kinek minden ágán csupa könyv terem majd, annyi, mint vadkörtefán a vaczkor.”

Előbb egy filológiai megjegyzés. Ezt a jóslatot, a jóslás körülményeivel, idézi Tábori Kornél tizenkettedrét alakú könyvecskéje,³⁸ melyet a Jókai-centenáriumra szerkesztett össze levelekből, művészletekből, írói vallomásokból, összekötő szövegből. Úgy írja, hogy Jókai beszélt el Váli Marinak, s Tábori tőle hallotta(?), olvasta(?). Váli Mari emlékezéseinek kiadott kötetében³⁹ azonban nem található. Gyanús a szövegek teljes egyezése. Feltételezésem szerint: Tábori viszonylag sűrűn tett közzé ismeretlennek vélt és valóban ismeretlen Jókai-adalékokat, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (akkor Nemzeti Múzeum Kézirattárában) lelhető Jókai-írásokat, és a *Hátrahagyott művek* megfelelő köteteit lapozgathatta. Onnan merített. 1912 és 1924 között azonban feledésbe merülhetett a forrás. A Jókai-írásnak kizárólag a jóslat-passzusait publikálta.

A másik megjegyzés az író „elszólása” – vagy nagyon tudatos közlése. Mária az *Erbia*t tartja kezében, kérdése az *Erbia* szerzőjére vonatkozik. A cigányasszony kifejezetten „ez a könyv”-ből indul ki. Mármost értsük-e olyaténképpen, hogy ennek a könyvnek irányát, gondolatait (azok egy részét), irányát folytatja-e majd a *könyv* (immár így!) vagy – s ez talán jobban valószínűsíthető – a cigányasszony nem tudhatván, miféle könyvet olvas bánatúzóul Mária, általában beszél a könyvkészítésről? Az előző esetben olyan értelemben kockáztattam meg a „folytatás” óvatos állítását, hogy a Jókai-életműben nemcsak az ebben a dolgozatban megnevezett művekben, hanem ezeken messze túl munkál a 18. századi, 19. század eleji populáris irodalom. A felvilágosodás (nemcsak magyar) gondolatisága jelen van a Jókai-életműben (a *Hétköznapi*okban a *Candide*, az *Egy magyar nábobban* Rousseau stb.), a regényelőzmények közül például a népszerű olvasmánnyá lett Wieland-kötetek vagy *A jövő század regénye* forrásaiként is tekinthető utópiák, a sokszor fölbukkanó Holberg-regény. A *Rab Ráby*ban körvonalazott „emberbarát vagy hazafi” dilemma, Kazinczy Ferenc alakja, a magyar színjátszás-színműírás kezdetei (itt hagyom abba a felsorolást, más alkalomra tartogatván az elemzést), mind-mind jelzik, hogy nem egyszeri fölfedezés, hanem az apai örökséggel (Csokonaira, a Csittvári krónikára történő hivatkozás, annak idézése) és a „nemzeti ébredés”-sel összefüggő korszak válaszcímjei áthatották az életművet, s ennek talán tudatos, talán önkéntelen jelződése, hogy az *Erbia* mint „ez a könyv” lesz-lehet kiindulópontja a később kibontakozó pályának. Mária azonban egyelőre megmarad széksze mellett, „bolondos”-nak hívén a jóslatot. A cigányasszony megkapja jutalmát, a történet lezárul. Nem véglegesen. Függelékbe kerül valami; ha 1809-es a történetek, a jóslás időpontja, a függelék első évszámául az első

³⁸ TÁBORI Kornél, *Jókai regénye*, Tolnai, Budapest, [1924], 7.

³⁹ VÁLI, I. m.

Jókai-regény megjelenését (1846) kell említeni. Hogy itt valóban függelékként olvasandó az utolsó két bekezdés, arról a négy ponttal jelzett, az elválasztás funkciójával rendelkező írásbeli utasítás gondoskodik. Az első bekezdés időpontjelöléséről már az előbb volt szó, szöveges jelzésként ekképpen hangzik: „Mikor az első regényemet megírtam, akkor mesélte el ezt nekem édesanyám.” Minden szó megfontolást érdemel. Tudjuk, Jókai írói pályája nem regénnyel indult. Az elbeszélés, sőt, ha a kisgyermekkor „zsengét” tekintjük, előbb jelent meg egy versike, utóbb született színmű, méghozzá Petőfi másolatában, pályaműnek készült. Aztán Jókai engedett volna annak a hagyománynak, amely a regényt látta az eposz helyén, azaz a műfajok között az első helyen? Édesanyja értesült az írói kezdetekről, mégis, az első regény írásakor „mesélte el”, hogy eleve elrendelten alapozódik meg az életterv, az előkészületeket követően regénnyel, és immár bele kell törődni abba, hogy a szülői sugalmazásra vállalt ügyvédség helyett az *elbeszéléssel* rokon foglalatosság elől nem lehet kitérni. Tágabb (szöveg)összefüggésben: az anya kezében tartott-olvasott könyv meghatározza a születendő fiú, a sorban a legifjabbik (a legkisebb gyermek!) sorsát. Más Jókai-művekben idioszinkráziának emlegetik ezt a jelenséget (*A Maglály-családban* éppen egy ügyvéd ejt erről szót),⁴⁰ ráadásul nem a magános, meg nem értett költő képét vetíti az anya elé a cigányasszony, nem egy ifjan meghaló költőét (Petőfi: *Jövendőlés*), hanem a termékeny íróét, természeti hasonlattal toldva meg a képes beszédet. Az anya titkolta jóslatot, később, amikor már a jóslat teljedni kezd, *meseként* adja elő. A pálya vége felé közeledve, visszatekintve idézi föl a történetet az író, melankóliával vegyes iróniával értelmezve, újramondva, szembesülve a régi történettel, az ismétlés azonosító és eltérítő potenciálját felhasználva, mintegy összegzésül: mi történt a *Hétköznapi*ok megírása-megjelenése és az elbeszélés közötti évtizedekben. Ez az ismétlés, azonosulás és különbözővé térülés, önmagába tekintés és kibeszélés közötti szövegtérben tartja a történetet, irodalomként megélve és irodalomba rejtve, ami hihetetlennek látszott, nevetésre adott okot, s végül beteljesült a jóslat szerint. A záró bekezdés emígy szól: „...Hej, te cigányasszony! Minek volt neked ezt a bolond jóslatot mondanod? Az a nagy bolond vadkörtefa még most is minden évben újra meg újra virágozik s hullatja az átkozott sok vaczkort...” A négy ponttal beiktatott írásjellel talán a kezdés és a befejezés pontos jelölhetősége kérdőjeleződik meg; a jóslat szerinti termő vadkörtefa virágzása az idő mélyébe utal vissza, s a beláthatatlan jövő felé tart. Mindez azonban nem végződik boldog-megnyugtató befejezéssel, és nemcsak azért, mivel a természet „törvényei” nem számíthatók ki, hanem azért, mert a jóslat alapján kijelölődött egy pálya, melynek lezárulása sem függetlenedhet a jóslattól. Aki közvetíti a történetet, nem maradékralanul boldog, hogy sorsa már születése előtt meghatározódott, de nem is törekszik arra, hogy kilépjen ebből a meghatározottságból. A „vaczkor”, mint azt a 19. század mérvadó magyar szótára írja, „a vad körtefának fanyar ízű gyümölcse”.⁴¹ A gondos-szenvedelmes kertész Jókai pontosan fogalmaz, hogy jellemzése találó legyen. Szinte nem tesz mást ez a záró passzus, mint a cigány-

⁴⁰ FRIED István, *Egy furcsa Monarchia-történet = Uő., Jókai Mórról másképpen*, Lucidus, Budapest, 2015, 139–140.

⁴¹ CZUCZOR Gergely – FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, VI., MTA, Budapest, 1874, 709.

asszony egyes szám harmadik személyű jóslatát alkalmazza, mintha a történet kommentátora egyrészt elismerné a jóslat szószerinti igazságát, másrészt a jóslatot önértelmezésként hitelesítené. Paradox módon a cigányasszony beszéde a tárgyyszerűbb, az utolsó bekezdés beszélője elégikus hangoltságot csempész a szavak közé, jelzőivel (bolond, átkozott) némi iróniának is helyet biztosítva. Mária kedélyesen fogja föl a „bolondos jóslat”-ot, ebből lesz a beszélő *bolond* jóslata, a cigányasszony mellőzi a jelzőket, legfeljebb nagy fát említ, a beszélő írósa segítségével fejt meg az allegóriát, a jóslat alapján kibontakozó pályát elgondoltatva. A cigányasszony szavaiban élet és irodalom fonódik össze, a fa termést ígér, a beszélő szkepszise a virágzás és vackorhullatás rendjét tudatosítja. A cigányasszony számára az *Erbia* „csak” könyv, mely újabb könyvek születésének készítője, az immár első regényét megíró beszélő élete – úgy tetszik – beleveszni látszik a könyvbe, ki van szolgáltatva, azt teszi, amire rendeltetett.

Jókai az utolsó pályaszakasz végére ért. Maga sem tudhatta, mennyi ideje van hátra; azzal azonban tisztában volt, hogy létezése elsősorban írói létezés, vele folytatódott valami, ami nagyon régen elkezdődött, s egyelőre maga folytatja, ami eddig teljesült. Ilyenmódon van, lehet szó irodalmi sorsról, amely az irodalom sorsa; ebben az elbeszélésben – megkockáztatom – ott munkál egy írói pálya allegóriája, ezen keresztül az irodalomé. Ehhez hasonló, ám egy szereplő szájába adott „önvallomás” közelebb lép a mesterséghez, így nincs szüksége a természet kínálta példázatra: „Bűnhődésem tetőpontját [...] csak most kezdem elérgetni, a midőn itt ülök az íróasztalom mellett és írok és olvasok és gyötöröm magamat annak a találgatásában, hogy az ábécé harminczkét betűjét hogy lehessen mindennap más meg másféleképpen összehányani, mely gonosz mulatságot épen úgy kikaczagtam hajdan, mint most kikacagnak engem mások.”⁴² Jókai annyira sosem volt naiv, amennyire a kutatás egy darabig láttatta. S ha nem is volt állandó és „beleérző” olvasója a közeli múlt és jelene irodalmának, annyi mindenképpen eljutott hozzá, hogy írásmódjától igencsak eltérő irányok törnek át, az irodalom általa gondolt feladataitól nem kevésbé eltérő megfontolások szerint alkotnak bel- és külföldön egyaránt. Erre képes volt olyan elbeszélésekkel és regényekkel felelni, melyek kísérletező kedvről tanúskodtak. Mindennek ellenére joggal érezhette úgy, hogy sikerei ellenére olyat képvisel, mely nem bizonyosan időszerű. A bemutatott elbeszélés egyben számvetés, az *Erbia* örökösöként önironikus megnyilatkozás, nem utóvédharc, hanem érzékeltetése annak, honnan indult el egy irodalom, és általa hová ért el, még akkor is, ha a teremtés során virágzás és elhullás a sorsa. A minden évben ismétlődő természeti színjátékban az irodalom is ki van szolgáltatva a szerencse forgandóságának. Csakhogy szemlélhető más aspektusból a jóslat viszonya az alkotáshoz. A cigányasszony pusztá tényközlése csak közvetve tartalmaz „értékelő” mozzanatot. Szó van nagy fáról, minden ágán könyvről, melyet akár vackornak is lehet látni. Az elbeszélő azonban egyfelől említi az időtényezőt, „minden évben”, konkretizál és időtlenít azáltal, hogy az ismétlődést bevonja a jóslatba, majd másfelől újra meg újra megnevezi az előlről kezdés, a megújulás nem szűnő folyamatosságát,

együtt a virág elhullajtásával a teremtés-alkotás sziszifhoszi „rendjé”-t képzelteni el. Mintha áldás és átok, újraéledés és elveszés egymásutánjában szerkesztődne meg az életmű. Az értékelő mozzanat itt is elmarad, megkockáztatható, hogy átalakul, a *stirb und werde* goethei képzete szerint. S ha mindenáron a lehető legtágabb közeg után nyomozunk, a 20. század eleji gondolkodás lírai változatára ismerést sem zárhatjuk ki az elbeszélés kicsengését hallgatva. S talán akképpen fogalmazhatunk, hogy Jókai Mór az új évszázad kezdetén fölteszi a maga számára sem megválaszolható kérdést, melyet a mából visszatekintve az ő „esti kérdés”-ének olvasunk.

⁴² JÓKAI MÓR, *Bokáczius kalandjai* = Uő., *Van még új a nap alatt. Elbeszélések*, Révai, Budapest, 1912, 222.